

مقدمه

مجموعه حاضر در برگیرنده منابع مکتوب تاریخ ایران دوره اسلامی تا پایان دوره قاجاریه شامل تاریخهای عمومی، تاریخهای سلسله‌ای، تاریخهای محلی، خاطرات و یادداشتها، سرگذشتنامه‌ها، سفرنامه‌ها، جغرافیای تاریخی، تذکره‌ها و تحقیقات جدید است. این منابع یا با هدف تاریخ‌نگاری نوشته شده یا منابعی است در جهت کمک به دانش‌پژوهان و محققان تاریخ یا منابعی است که بین تاریخ و علوم دیگر جنبه اشتراک دارد، مانند جغرافیای تاریخی و تذکره‌ها.

منظور از تاریخهای عمومی منابعی است که در آن به تاریخ عالم و تاریخ عمومی اسلام یا ایران یا هر دو پرداخته شده که اغلب با تاریخ آفرینش عالم یا تاریخ پیدایش انسان آغاز می‌شود و با تاریخ پیامبران ادامه یافته، وقایع آن در زمان مؤلف خاتمه می‌یابد. قسمتهای نخست این گونه تواریخ مبتنی بر روایات مذهبی و گاه آمیخته با اساطیر و افسانه‌هاست و در بیشتر موارد رونویسی است. البته، مطالب مربوط به دوره زندگی مؤلف، جامع‌تر و معتبرتر است. این کتابها بیشتر ترتیب سالشماری دارد و وقایع هر سال تحت عنوان همان سال ذکر شده است، مانند تاریخ الامم و الملوک و الکامل فی التاریخ؛ گاهی نیز موضوعی یا دوره‌ای تقسیم‌بندی شده، مانند تاریخ یعقوبی.

تاریخهای سلسله‌ای، شرح وقایع سلسله‌ای خاص (تاریخ گیتی‌گشا، تاریخ بیهقی و...) یا شرح حکومت یکی از سلاطین (تاریخ اولجایتو، خلاصه السیر و...) است. بیشتر این تواریخ به تشویق و حمایت پادشاهان، امرا و وزرا تألیف شده و مسلماً وابستگی مورخان به دربار و دیوان مانع از بیطرفی مطلق آنها بوده است؛ به همین دلیل در بعضی موارد اغراق کرده یا مقتضیات روز را در نظر گرفته، حقیقت را فدای مصلحت نموده‌اند. البته معدودی از آنان زیرکانه و مدبرانه، حقایق و وقایع و اسرار تاریخی را در لابه‌لای مدایح، شرح وقایع، خاطرات و یادداشتها گنجانده، منتقل کرده‌اند. معدودی نیز در اوقات فراغت، به دور از هنگامه‌های سیاسی، به منظور ادای دین نسبت به تاریخ

مملکت، وقایع دربار و دیوان را نگاشته‌اند که این آثار از اعتبار بسیار برخوردار است (تاریخ بیهقی).

تاریخهای محلی که بیشتر علما و دانشمندان هر محل نوشته‌اند، کمتر دستخوش تمایلات سیاسی نویسندگان بوده و آنها قضاوت‌های بیطرفانه از وقایع سیاسی و اجتماعی داشته‌اند. این منابع به دلیل اطلاعات مفید در باب فتوحات مسلمانان، سلسله‌های مستقل محلی، اوضاع اجتماعی و شرح حال رجال هر منطقه دارای اهمیت است و صرف نظر از اغراقها و روایتهای افسانه‌گونه، از منابع معتبر تاریخ ایران دوره اسلامی محسوب می‌شود (تاریخ بیهقی، تاریخ قم، تاریخ بخارا و...). کتابهایی که درباره مزارات و مقابر یک محل نوشته شده نیز نوعی تاریخ محلی است که درباره حکومت‌های محلی، اوضاع اجتماعی و رجال و مشاهیر یک شهر یا منطقه اطلاعاتی می‌دهد (مقصد الاقبال سلطانیه، هزار مزار، قندیه و...).

خاطرات و یادداشتها، توصیف و تشریح وقایع زمان مؤلف یا زمانهای نزدیک به او است که اندیشه و گرایشهای سیاسی مؤلف در آنها نمایان است؛ این منابع حاوی اطلاعاتی سودمند درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی، درباری و دیوانی است (حیات یحیی، خاطرات و خطرات و...).

سرگذشتنامه‌ها که به شرح حال بزرگان دیوانی و فرهنگی اختصاص دارد از دیگر منابع تاریخی است که در آنها به شرح حال سلاطین، خلفا، وزرا، کاتبان، رجال سیاسی، فقها و شعرا و... پرداخته شده است. این کتابها بیشتر به ترتیب تاریخ وفات رجال تنظیم شده، مانند *وفیات الاعیان* و *معدودی* نیز به ترتیب دوره‌های خاص یا طبقات خاصی از جامعه است، مانند *آثار الوزراء* و *مجالس المؤمنین*. بعضی از سرگذشتنامه‌ها علاوه بر شرح حال بزرگان، جنبه ادبی ممتازی نیز دارد که با عنوان تذکره از آنها یاد می‌شود، مانند *تذکره الشعرا*، *تحفه سامی* و... در تذکره‌ها علاوه بر اطلاعاتی در مورد سلاطین، امرا و وزرایی که به شاعری علاقه و شهرت داشته‌اند، به مسائل تاریخی و اجتماعی نیز توجه شده است.

سفرنامه‌ها، گزارش مسافران و افراد بیگانه در مقطعی خاص از زمان و مکان از سرزمین ایران است و بیشتر متأثر از شخصیت و مقاصد مؤلفان آن است. سفرنامه‌نویسان که اغلب مأموران سیاسی و معدودی تاجر، جهانگرد یا مبلغ مذهبی بودند، هر یک اندیشه‌ها و مقاصد سیاسی خاص کشور خویش را داشتند و مسلماً

در بررسی اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و مذهبی ایران، دیدگاههای سیاسی و فرهنگی خود را دخالت داده‌اند؛ با اینهمه نوشته‌های آنان برای آشنایی با مقاصد بیگانگان در ایران، وضع دربارهای پادشاهان، زندگی اجتماعی مردم، آداب و رسوم، باورها، پوشاک و خوراک، خانه و خانواده و نوع معیشت مردم حاوی اطلاعات با ارزشی است.

کتابهای مسالک و ممالک نیز اطلاعاتی در زمینه جغرافیای تاریخی مناطق مختلف دارد و از نظر اشمال بر موضوعاتی از قبیل وضع اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، وضع معیشت مردم، راهها و وضع سیاسی مناطق مختلف بسیار سودمند است.

تحقیقات جدید، هر چند منابع دست اول تاریخی نیست و نسبت به آنها ارزش کمتری دارد، در بعضی موارد به علت تحلیل مسائل تاریخی و ارائه نظریات و روشهای جدید در تحقیق تاریخ ایران، دارای اهمیت است. در این تحقیقات بیشتر به تاریخ موضوعی یا دوره‌ای پرداخته شده است؛ از جمله تاریخ اجتماعی ایران، تاریخ نظامی ایران، تاریخ روابط خارجی، زندگی سلطان یا یکی از رجال سیاسی و...

از آنجا که شخصیت، اندیشه، جهت‌گیری سیاسی، مقام و منصب و طبقه اجتماعی مورخ و منابع خبری و اسناد مورد استفاده او در نگارش تاریخ مهم است، شناخت جایگاه مؤلف، محک میزان اعتبار نوشته او محسوب می‌شود. بنابراین، برای رسیدن به واقعیت‌های تاریخی و تجزیه و تحلیل آنها باید مطالب تاریخی را با دیدی نقادانه بررسی و با رعایت جوانب مختلف زمان، مکان، موقعیت شغلی مؤلف، ارتباطات او، شخصیت مستقل یا وابسته او و... از آن منبع استفاده کرد. لازم است یادآوری شود، مجموعه حاضر فقط به شناسایی منابع از نظر موضوعی اختصاص یافته است و چون ارزش و اعتبار همه منابع یکسان نیست، امید است با عنایت الهی در فرصتی دیگر با نقد منابع، جایگاه هر یک از آنها مشخص گردد. دیگر آنکه از منابع تاریخی در کلیه مقاطع دانشگاهی استفاده می‌شود و دانشجوی رشته تاریخ ناگزیر است در دوره کارشناسی برای کسب اطلاعات اولیه و در دوره کارشناسی ارشد و دکتری برای تجزیه و تحلیل وقایع تاریخی، به طور مکرر به منابع و مآخذ مراجعه نماید؛ از این رو، مشخص کردن محدوده استفاده از منابع در مقاطع مختلف دانشگاهی در مورد منابع تاریخ جایز و روا نیست.

محل بازیاب کتابها با علایم اختصاری به شرح زیر مشخص شده است:

- ج ۱. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
پ ۲. پژوهشگاه علوم انسانی
د ۳. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران
س ۴. سازمان «سمت»
ن ۵. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
ت ۶. کتابخانه مرکزی دانشگاه تربیت مدرس
ملی ۷. کتابخانه ملی

پروین ترکمنی‌آذر

آذر ۱۳۷۷